

УДК 908 (477): 736.5
Сергій Хведченя

РОЗБУДОВА КИЇВСЬКИХ ХРАМІВ ГЕТЬМАНОМ ІВАНОМ МАЗЕПОЮ (кінець XVII – ПОЧАТОК XVIII ст.)

Стаття присвячена фундаторській діяльності великого сина українського народу – гетьмана Івана Мазепи. Висвітлено питання розбудови нових і реставрації стародавніх православних храмів на території Києва. Основний акцент зроблено на аналізі меценатської діяльності бунтівного гетьмана на теренах Києво-Печерської лаври.

Сучасний період розбудови української держави характеризується відродженням і піднесенням самобутньої культури нашого народу. Мета історичної науки на цьому етапі розвитку країни – повернути до національної скарбниці особистості, ім'я котрих було заплямовано. До таких непересічних постатей вітчизняної історії, безумовно, відноситься гетьман Іван Мазепа.

Бунтівний гетьман Іван Мазепа був людиною виняткових дипломатичних і адміністративних здібностей. Його діяльність була направлена на створення української незалежної держави. Проте, давайте розглянемо визначну постать гетьмана не як політика, а як видатного мецената, завдяки якому українська культура досягла небувалого піднесення. Навіть закляті вороги змушені були визнати неабиякі заслуги І.Мазепи у сприянні розквітові національної архітектури. Так, російський цар Петро I назвав гетьмана І.Мазепу «великим будівником святих церков»¹.

У 1700 р. Петро I у Москві особисто вручив гетьману І.Мазепі орден святого Андрія Первозванного. Девіз цього ордену – «За веру и верность». Найвищу державну відзнаку того часу гетьман отримав «За многие его в воинских трудах знатные и усердно-радетельные верные службы»². І. Мазепа став другим кавале-

лером цього ордена. Але через деякий час, після Полтавської битви 1709 р., І.Мазепа був позбавлений гетьманства і звання кавалера ордена Андрія Первозванного³. 11 листопада 1708 р. за наказом й при особистій присутності Петра I в Глухові було проголошено анафему І.Мазепі. Мазепинські герби ліквідували на усіх збудованих ним храмах, його славне ім'я спробували назавжди викреслити з української історії і народної пам'яті. Тільки через 210 років, 12 липня 1918 р., на Софійському майдані Києва під час масового богослужіння анафему було знято з великого гетьмана.

Другу половину XVII ст. вважають золотим віком української архітектури. Попри усі негаразди й безперервні утиски з боку північного сусіда, в Україні розквітнув новий архітектурний стиль, що згодом отримав назву «українське бароко». Його кульмінація припала на добу І.Мазепи, саме тому дослідники називають цей стиль «мазепинським». Українське бароко – своєрідний і неповторний стиль світової архітектури, він був втіленням національної свідомості нашого народу. З тих далеких часів до сьогодення дійшла ціла низка монументальних споруд, які віддзеркалюють творчий пошук талановитих українських майстрів-каменярів, передають неповторний національний колорит.

Важко перелічити всі церкви, фондовані, збудовані й оздоблені І.Мазепою. Благодіянням його на Україні було збудовано 12 і відреставровано 20 стародавніх храмів. Він будував не просто храми, а осередки духовності і культури, відродив перлини української свідомості. Звичайно, спорудження нових церков в Україні займалися і його попередники, але ніхто з них не міг порівнятися з великим гетьманом у цій богоугодній справі. Не дарма ж, здавна в Україні казали: «Від Богдана (Хмельницького) до Івана (Мазепи) не було гетьмана»⁴. Жоден гетьман, крім Б.Хмельницького, не тримав так довго гетьманської булави. Протягом 22-річного гетьманування І.Мазепи українська культура і мистецтво пережили значний розквіт. Доба гетьмана Івана Степановича Мазепи (1687

– 1709 рр.) пов'язана з бурхливим ростом меценатства на Лівобережній Україні.

З ініціативи та на кошти І.Мазепи в Україні (Гетьманщині) було збудовано ряд величних храмів, що значно змінили архітектурне обличчя багатьох міст. Серед них – Київ, Чернігів, Переяслав, Глухів, Лубни, Батурин, Бахмач та інші. Спробуємо дослідити в цій розвідці благодійну роль І.Мазепи у справі розбудови храмів Києва, зокрема, церков Києво-Печерської лаври.

В.Січинський підрахував, що великий гетьман протягом 1690 – 1706 рр. побудував 4 нові величні церкви, розбудував 5 інших храмів великокняжої доби, закінчив будівництво 3 церков, яке було розпочате його попередниками⁵. До нашого часу дійшла старовинна гравюра Івана Мігури, що оспівує меценатство І.Мазепи. В центрі композиції зображено самого гетьмана в бойовому обладунку. Вгорі намальовано шість храмів, що було збудовано великим гетьманом. На превеликий жаль, не всі ці споруди збереглися до сьогодні, багато безцінних пам'яток української архітектури зазнало нищівної руйнації в 30-ті рр. минулого століття.

І.Мазепа добудував храми свого попередника гетьмана І.Самойловича: Свято-Троїцький в Чернігові (1679 – 1695 рр.) і Свято-Преображенський Мгарського монастиря (1684 – 1692 рр.). Побудував в Києві Свято-Микільський собор на Печерську і Свято-Богоявленський собор Братського монастиря (1690 – 1693 рр.), кам'яний храм жіночого Вознесенського монастиря (1695 р.), де ігуменею була матір І.Мазепи – Магдалина. Він збудував Троїцький собор в Гусятині, Преображенський – в Ізюмі, Юріївський – в Межигірському монастирі. І.Мазепа спорудив і оздобив багато українських монастирів – духовних твердинь нації: Києво-Печерську лавру, Пустино-Микільський, Братський, Богоявленський, Кирилівський, Межигірський, Михайлівський – в Києві, Троїцько-Іллінський в Чернігові, Мгарський в Лубнах, Густинський в Прилуках, Крупицький в Батурині, Петропавлівський в Глухові, а також – кафедральні собори в Києві, Переяславі, Чернігові, церкви в Батурині й Дегтярах.

Серед численних творів минулого, що були присвячені І.Мазепі й оспівували його меценатство, треба насамперед виділити твір Іоанна Максимовича «Зерцало от описания божественного» (Чернігів, 1705 р.)⁶. «Самыя же Киево-Печерския обителей святых расширения й новостроения, рясни златыми зунне и внутрь одеянна и преукрашена, Яснее Вельможность Вашу себе Патронствующего благодетеля всему миру прославляюту»⁷.

Великий меценат і фундатор-засновник православних храмів Іван Мазепа за часи свого гетьманування дуже багато зробив для відродження слави і могутності Києво-Печерської лаври. Він виділяв величезні кошти на цю богоугодну справу. Так, І.Мазепа фундував на позолочення бані Успенського собору 20.500 дукатів, на зведення муру навколо лаври – один мільйон дукатів, на великий дзвін і дзвіницю – 73.000 золотих, на великий срібний свічник – 2.000 імперіалів, на золоту чашу і оправу євангелія – 2.400 дукатів, на золоту митру – 3.000 дукатів. Повертаючись до гравюри І.Мігури 1706 р. «Церкви Мазепиної фундації», слід відзначити, що головне місце серед зображених на ній храмів займають Києво-Печерські церкви Всіх Святих, Троїцька і Успенська.

На кошти гетьмана І.Мазепи в Києво-Печерській лаврі в 1696 – 1698 рр. було збудовано церкву Всіх Святих – перлину стилю українського бароко. Вважають, що церква будувалася за проектом Д.Аксамитова. Адже саме цей архітектор побудував на замовлення ясновельможного гетьмана фортечний мур, що з обох боків примикає до храму.

На фасаді Всіхсвятської церкви був зображений геральдичний щит ктитора храму І.Мазепи. Звісно, до нашого часу оригінал цього ліпного герба не зберігся. Адже раніше було зроблено все, щоб назавжди викреслити з народної пам'яті славне ім'я гетьмана⁸. Численні путівники по святих місцях Києва часів царської Росії й колишнього Радянського Союзу замовчували історичний факт побудови цієї споруди та багатьох інших київських храмів гетьманом І.Мазепою. В наш час відновлено

герб І.Мазепи на північному фасаді церкви Всіх Святих Києво-Печерської лаври.

В обрисах Всіхсвятської церкви найбільш повно й яскраво втілені характерні риси, притаманні українським храмам, що будувалися в XVII – XVIII ст. Всі фасади церкви рівнозначні. Церква ніби висить над землею, її струнки й виразні форми легко здіймаються до небес. Храм відзначається багатим декоративним оздобленням, в якому домінують геометричні елементи. Надзвичайно мальовничий вигляд і стрункий архітектурний силует цієї церкви високо оцінив видатний український поет Т.Г.Шевченко. В 1846 р. він зробив чудові акварелі Всіхсвятської церкви.

Найбільше коштів і сил І.Мазепа віддав на відбудову храмів Києво-Печерської лаври. Крім вищезгаданих споруд, гетьман розбудував Успенський собор лаври. Загалом на відновлення Успенського собору лаври гетьман витратив 50.000 золотих, а на позолочення бані – 20.500. Крім того, він подарував собору великий срібний свічник, золоту чашу, оправу євангелія та золоту митру.

Цей храм був побудований ще в 1073 – 1077 рр. і за своє майже тисячолітнє існування пережив багато негараздів. У 1230 р. внаслідок землетрусу він «розступився на чотири частини». Його було поновлено, але ненадовго – в 1240 р. татари зруйнували храм. У XIII – XIV ст. Успенський собор відремонтували, а в 1416 р. татари знову зруйнували його вщент. Нарешті, в мазепинську добу, храм повністю відбудували. Українські майстри-каменярі увінчали собор сімома грушовидними золоченими банями, всі каплиці по західному фасаду об'єднали у дві паперті, південні та північні прибудови підняли до рівня стін основного масиву. Споруда набула стрімких і виразних форм, одяглася у пишне декоративне оздоблення.

Але недовго собор був таким, у 1718 р. страшна пожежа знищила основні будівлі лаври. Від Успенського собору залишилися тільки кам'яні стіни та склепіння. У 1722 – 1729 рр. храм знову поновили. Така відновлена архітектура залишалася без

змін до 1941 р. З листопада 1941 р. о 14.30 вибух страшної руйнівної сили повибивав шибки в печерських будинках на кілька кілометрів навколо Києво-Печерської лаври. Епіцентр вибуху знаходився в підземеллі Успенського собору. Саме тут було закладено величезну кількість вибухівки. Від унікальної пам'ятки давньоруського періоду залишилися тільки жалюгідні рештки, попіл та пил. Над руїнами храму височів приділ Іоанна Богослова, який був прибудований до південної стіни собору при І. Мазепі. В наш час Успенський собор відновлено на основі креслень XVIII ст.

Єдина архітектурна пам'ятка давньоруського періоду, що збереглася на території Києво-Печерської лаври, – це Троїцька надбрамна церква, зведена близько 1106 – 1108 рр. Гетьман І. Мазепа доклав неабияких зусиль для відбудови цього храму. В 1701 р. він відновив будинок лаврської друкарні. Ясновельможний гетьман подарував лаврі великий дзвін і дав кошти на побудову мурованої дзвіниці (73 000 золотих).

Архівні документи свідчать, що І.Мазепа планував побудувати Велику лаврську дзвіницю за часи свого гетьманства. Він виділив чотири тисячі карбованців на її спорудження⁹. Очевидно, тоді ж було закладено фундамент цієї майбутньої величної споруди.

Ревносний захисник православ'я в Україні, гетьман збудував кріпосну стіну навколо Києво-Печерської лаври, він розумів можливість війни з Туреччиною. У 1698 – 1702 рр. навколо його коштом було збудовано кам'яні фортечні мури загальною довжиною понад один кілометр. Ці мури цілком відповідали усім вимогам військово-інженерного мистецтва того часу. Їх висота сягала 7 м, а товщина біля фундаменту – 3 м. У стінах були амбразури для стрільби з рушниць. На кутах мурів було зведено кам'яні вежі, яких збереглося шість: Полатна (Онуфрієвська), Малярна, Троїцька, Кушника, Годинникова (Дзигарська), церква Всіх Святих. Кожна з них має своє неповторне обличчя, відрізняється від інших архітектурним рішенням та призначенням.

Онуфріївську вежу довгий час називали «Мазепинською», вона була задумана як невелика церква з однією банею. Її архітектура близька за стилем до Всіхсвятської церкви. В Малярній вежі розташовувалася малярна майстерня. В Годинниковій був годинник, який дзвонив щогодини, його встановили ще при І.Мазепі. Годинник знаходився на вежі до 1816 р., до нашого часу він не зберігся. Могутня вежа Івана Кушника мала амбразури для стрільби з гармат. Загалом на спорудження фортечного муру і веж навколо Києво-Печерської лаври щедрий Мазепа витратив близько мільйона золотих дукатів.

Деякі дослідники вважають, що І.Мазепа закінчував побудову церкви Спаса у Межигірському монастирі і Михайлівську церкву у Видубицькому монастирі. На вівтар храму Межигірського монастиря гетьман пожертвував десять тисяч золотих. Свій внесок до богоугодної справи сина зробила мати І.Мазепи – ігумення Свято-Фролівського (Флорівського) монастиря Магдалина. Завдяки їх коштам було споруджено велику церкву Вознесіння. Після спорудження цього храму монастир теж став називатися Вознесенським.

Багато зусиль і коштів доклав гетьман І. Мазепа в справі реставрації та відбудови найцінніших пам'яток великокнязівської доби в Києві. Насамперед хочеться назвати собор Святої Софії. Цей храм був споруджений у 1037–1044 рр. (за іншими відомостями – в 1017 р.). Він був головним композиційним центром міста часів Ярослава Мудрого, «метрополією руською», головним храмом Київської держави. Згідно з літописом, саме тут було засновано першу на Русі бібліотеку. До часів І.Мазепи храм дійшов частково зруйнованим. У цьому можна легко переконатися, переглянувши середньовічні гравюри голландського живописця Абрагама ван Вестерфельда (1651 р.), на яких зображені західний фасад та південна галерея Софійського собору. Найвеличніший храм Києва за свою багатовікову історію пережив на своєму віку не одну руйнацію і чимало скрутних часів. Собор вперше зруйнували у 1240 р., його неодноразово грабували й палили. У XVI ст. він був занедбаним й без крівлі. В

1690 – 1696 рр. Софійський собор відновили коштом І.Мазепи. Храм набував форм, що були притаманні українському бароко. Було добудовано два нові приділи з півдня та півночі, а також чотири нові престоли (по два на верхньому та нижньому поверхах собору). Після пожежі 1696 р. стараннями І.Мазепи та В.Ясинського було зведено муровану дзвінницю в бароковому стилі поблизу Софійського собору (зараз зберігся тільки перший поверх). Було збудовано головну в'їзну браму з боку сучасної Володимирської вулиці. Відомо, що на відбудову собору І.Мазепа витратив 50 тисяч золотих, а на позолочення його бані – 5 тисяч дукатів. Крім того, він подарував митрополитові храму золоту чашу вартістю 500 дукатів.

Серед найцінніших пам'яток архітектури Києва, які були реставровані на кошти І.Мазепи, значилася й головна церква Золотоверхого Михайлівського монастиря. Цей другий за розмірами храм стольного міста було збудовано в 1108 – 1113 рр. князем Святополком Ізяславичем. Наприкінці XVII ст. стараннями гетьмана І. Мазепи Михайлівський собор був одягнений у святкове вбрання українського бароко. Спеціалісти архітектури відзначали, що в цьому храмі найбільш гармонійно поєдналися початкова візантійська споруда і пишні барокові форми. В середині церква була майже повністю візантійська, а зовнішній вигляд набув завдяки І. Мазепі мальовничих і барвистих прикрас. Відреставрованому Михайлівському собору І.Мазепа подарував срібну раку на мощі Святої Варвари (близько 32 кг чистого срібла), на оздоблення якої пішло 20 тисяч золотих гетьманських дукатів.

Завдяки клопотанням І.Мазепи у головній церкві Кирилівського монастиря було надбудовано чотири бані і бароковий фронтон на фасаді. Це коштувало гетьману більше, ніж 10 тисяч золотих.

Гетьман І.Мазепа відіграв велику роль у відродженні Києво-Могилянської академії. Саме завдяки його клопотанням київський колегіум у 1701 р. отримав офіційний статус вищого навчального закладу і назву «академія»¹⁰. І. Мазепа зробив для

цього закладу так багато, що сучасники називали його ктитором преславної академії Могило-Мазеповіянської. В 1690 – 1693 рр. він збудував для неї новий мурований Богоявленський собор Братського (академічного) монастиря на місті старої дерев'яної церкви часів гетьмана І. Сагайдачного. Ясновельможний гетьман пожертвував на його будівництво більш 200 тисяч золотих. Проект будівлі було розроблено архітектором Й.Д.Старцевим. На жаль, цьому величному храму не пощастило, в горезвісні 30-ті рр. ХХ ст. його, як і багато інших історичних пам'яток, спіткала сумна доля – собор було висаджено в повітря.

В 1704 р. на кошти І.Мазепи було реставровано головний будинок академії, який тривалий час називали «Мазепинським корпусом»¹¹. Після добудови другого поверху ця споруда набула пишного, монументального вигляду, як і належало найголовнішому учбовому закладу України. За часів І.Мазепи в Києво-Могилянській академії викладали видатні професори: Стефан Яворський, Йоасаф Кроковський, Теофан Прокопович та інші. Сучасники свідчили, що І.Мазепа часто промовляв перед викладачами академії мовою Тита Лівія та Ціцерона. У ній до 1709 р. щорічно навчалося до двох тисяч учнів. Велику ціну довелося сплатити академії після поразки І.Мазепи і Карла XII під Полтавою – протягом кількох десятиліть вона не могла повстати до здобутого високого рівня. Понад 30 років в академії щорічно навчалося усього півсотні учнів, і лише з 1744 р. – більше тисячі.

В 1690 – 1696 рр. на кошти І. Мазепи за проектом Й.Д.Старцева був зведений величний Військовий собор з мурованою дзвіницею і трапезною палатою в Микільському монастирі Києва. Цей собор також спіткала сумна доля – в 1935 р. його було зруйновано і зараз на цьому місці височить готель «Салют».

Взагалі перерахувати, а тим більше описати діяльність І.Мазепи по будівництву та реставрації храмів у Києві у такій стислій за обсягом статті неможливо. Тому обмежимося поки що цією інформацією. Меценатство й фундаторство великого гетьмана повинні стати об'єктом ретельного дослідження вчених-істориків.

1. Берлинський М. Історія міста Києва. – К., 1991. – С. 154.
2. Бантыш-Каменский Д. Историческое собрание списков кавалеров четырех российских императорских орденов. – М., 1814. – С. 57.
3. Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини. – К., 2004. – С. 38. / Авт. колектив: Д.Табачник, В.Бузало, М.Дмитрієнко та ін.
4. Українські приказки, прислів'я і таке інше. – К., 1993. – С. 69.
5. Січинський В. Архітектура в стародруках. – Львів, 1825. – С. 12.
6. Борковська В.Г. Образ Мазепи у творах І.Максимовича. // Могилянські читання. – К., 2000. – С. 19–32.
7. Там само. – С. 21.
8. Хведченя С.Б. Від Богдана до Івана. // Вісті з України. – 1994, 10 лют. № 6.–С. 3.
9. Лагодзьки Я.П. Архівна справа про надання коштів гетьманом І.Мазепою Києво-Печерській лаврі на будівництво Великої лаврської дзвіниці. // Могилянські читання. – К., 2000. – С. 95–97. (ІДІАК України) Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 5.
10. Будзиковський В. Гетьман Мазепа.-- К., 1993 – С. 87.
11. Готвальд В. Мазепа. – К., 1953. – С. 17.

Serhiy Khvedchenya

**HETMAN IVAN MAZEPA – THE GREATEST BUILDER
OF KYEV'S CHURCHES**

The article tells about constructing churches in Kyiv and Pecherskaia Lavra by hetman Ivan Mazepa. Author researches historical events of the beginning of the XVIIIth c.